

POMEN LEKSEMA OKO KOT SESTAVINE FRAZEMOV V SLOVENSKEM VZHODNODOLENJSKEM GOVORU ŠENTRUPERTA¹

Tukajšnja obravnava narečnih frazemov s sestavino OKO ima naslednje namene: 1) z naborom frazemov s to sestavino v vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta prispevati k slovenski (narečni) gradivski zbirki (somatičnih) frazemov in pojavnost v njem primerjati s tisto v knjižnem jeziku; 2) na osnovi tega gradiva izpeljati poskus sintetičnega pomenskega kategoriziranja leksema *oko*, *oči* z možnostjo aplikacije na druge narečne govore in na slovenski knjižni jezik; 3) ugotoviti tipične značilnosti leksema *oko*, *oči* v frazemih s to sestavino v vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta.

Ključne besede: narečna frazeologija, somatični frazem, dolensko narečje, semantična kategorizacija, oko

I Uvod²

Leksem *oko* je že praslovanski (**ōko*, *G* **ōčese*, *Ndu* **ōči*) in izpeljan iz ide. korena **h₃ok^u*- s pomenom 'gledati'. Glagolske izpeljanke iz tega ide. korena pa v različnih jezikih izražajo tudi metaforične pomene v smislu 'slutiti, gledati (v duhu), prerokovati; nadzorovati; zaznavati (ne samo vidno), dojemati' ipd. (Snoj

¹ Raziskovalni program št. P6-0215 (Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave) je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Članek je bil pod istim naslovom, a pomotoma brez gradiva objavljen v Novem Sadu leta 2007, v *Zborniku Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 50, str. [853]–862. Z opravičilom uredništva je prišel tudi predlog oziroma dovoljenje, da se članek objavi še enkrat. V tej objavi je nekoliko aktualiziran, gradivu pa dodana še pojavnost v *Slovarju slovenskih frazemov* Janeza Kebra, ki je v knjižni obliki izšel leta 2011, od 2015 pa je dostopen tudi na portalu Fran. Dopolnitev članka je nastala v okviru PS P6-0215 Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave.

2003: 468). O tem nam govori tudi simbolika očesa v različnih kulturah in verah, saj ima oko poleg sposobnosti sprejemanja svetlobe tudi sposobnost sprejemanja duhovne svetlobe: »Oko, organ vidne zaznave, je skoraj povsod in vedno simbol intelektualne narave« (Chevalier in Gheerbrant 1995: 405) in je simbol dvojnosti in združevanja, simbol biti (vira) in božjega spoznanja (resničnosti), budnosti in znanja, celotnega zunanjega zaznavanja in intuicije – edini čut, ki lahko zamenjuje vse druge. Obstaja pa tudi »hudobno, zlobno oko«, ki (v islamskem svetu) simbolizira polastitev koga ali česa z zavistjo ali zlobnim namenom, in naj bi bilo »krivo smrti polovice človeštva, saj prazni hiše in polni grobove« (povzeto po Chevalier in Gheerbrant 1995: 405–407).

Slovar slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) III (1979: 356–358)³ ima za leksem *oko* v pomenu 'parni organ vida' tri glavne pomene: 1. 'čutilo za vid' s podpomeni: a) 'to čutilo glede na svojo sposobnost', b) nav. eks., z glagolom 'izraža dejavnost tega čutila, kot jo določa glagol', c) 'to čutilo glede na izražanje čustev, razpoloženja',⁴ 2. nav. ekspr., z oslavljenim pomenom, s prilastkom 'oseba, zlasti glede na sposobnost opazovanja', npr. *Marsikatero oko se je ustavilo na njej* in 3. s prilastkom 'očesu podoben del česa', npr. *oko pri trti*. SSKJ navaja tudi veliko frazeoloških in nefrazeoloških besednih zvez, pogosto s kvalifikatorjema *ekspr.* (ekspresivno) in manj pogosto s *pog.* (pogovorno), vendar te zveze pomensko razlaga kot celoto – pri frazemih torej navaja pomen frazema, ne pa pomena leksema *oko*, kakršnega v teh zvezah ima. V tem prispevku skušam narediti prav to: frazeme in pregovore iz šentruperskega govora najprej razvrstiti po pomenskih kategorijah leksema *oko*, *oči*, dodati slovarsko razlago, poleg tega pa še natančnejši opis frazema in okoliščine, v katerih se najpogosteje rabi, saj to dostikrat nezadostno ponazarja celo stavčni kontekst, dodan v priloženem gradivu. Potrditev in nekatere rešitve⁵ za tako pomensko razvrščanje smo našli npr. v velikem francoskem enojezičnem slovarju *Grand Larousse de la langue française* (en sept volumes), O-PSI (1976: 3738–3742).⁶

³ V spletni različici SSKJ² na portalu Fran pomenskih razlik s prvo tiskano izdajo ni.

⁴ S tem podpomenom SSKJ v omejenem obsegu zajame sicer širok in po mojem mnenju prenesen, metaforičen, simboličen pomen leksema *oko*; vsekakor pa to ni več 'čutilo za vid', torej ne more biti podpomen 1. pomena, saj ne vsebuje kategorije 'vid, videnje, gledanje' oziroma osnovne funkcije očesa, tj. zaznavati svetlobo/temo in barve, s tem pa predmetni in pojavni svet v manjši ali večji oddaljenosti. Prav tako ne more pomeniti očesa kot (fizičnega) organa (predmeta), saj npr. jezne oči ≠ svetle oči, kajti jezen za razliko od svetel pomeni le občasno, spremenljivo lastnost oči.

⁵ Slovar upošteva pomene leksema *oko* v vseh kontekstih (ne samo v frazemih), zato se število in zapolnjenost pomenskih kategorij v njem in dobljenih iz našega gradiva precej razlikujeta.

⁶ Na tem mestu se pristrčno zahvaljujem kolegici mag. Alenki Gložančev, dolgoletni sodelavki iz leksikološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: za prevode francoskih pomenov in nekaterih zgledov ter vse nasvete in sugestije v zvezi z razvrščanjem frazemov v posamezna pomenska polja.

Frazemi s sestavino *oko*, *oči*⁷ se uvrščajo v širšo skupino t. i. somatičnih frazemov, ki so v večini jezikov in v njihovih narečjih⁸ zelo številni, saj so tudi poimenovanja za dele telesa del jedrnega besedja. Največ frazemov (skupaj s 3 pregovori) s kakšno od sestavin smo (do sedaj) v šentruperskem govoru našli prav z leksemom *oko* – kar 70; to vsekakor potrjuje bogato semantiko tega leksema tudi v enem od narečnih govorov slovenskega jezika.⁹

Iz analize frazemskega gradiva, navezujoč se na pomene iz SSKJ², lahko izpostavimo nekaj tipičnih značilnosti leksema *oko*, *oči* v šentruperskem govoru:¹⁰

1) Čeprav je oko ‘parni organ vida’ oziroma ‘čutilo za vid’ in ‘del telesa’ tako pri ljudeh kot pri živalih, pa leksem *oko* v šentruperskih frazemih nastopa izključno kot človeški organ oziroma čutilo, torej kot del človeškega telesa.

2) V šentruperskem govoru se z izjemo treh primerov (10 **imeti dobro oko**, 33 **na oko**, 63 **zamižati na eno oko**) leksem *oko* v frazemih pojavlja vedno v množinski obliki *oči*.

3) Frazemi ne izražajo tretjega slovarskega pomena leksema *oko*, *oči* in le enkrat, v pregovoru (62), izražajo drugega, prvi pomen pa lahko razdelimo na dva osnovna pomena s precej več podpomeni:

⁷ Edninsko in množinsko obliko navajam zato, ker se leksem *oko* kot ‘parni organ vida’ v frazemih pogosteje pojavlja v množinski obliki, ki je običajna za parne organe, kljub temu da je slovenščina jezik z dvojino.

⁸ Za slovenski knjižni jezik ne morem navesti številčnih dokazov, saj je primerjava s *Slovarjem slovenskih frazemov* (SSF) (Keber 2011) pokazala, da frazemi s sestavino *oko*, *oči* zagotovo niso zadovoljivo obdelani (vsebovanih je le 19) in da manjkajo celo frazemi, ki so v SSKJ navedeni (skupaj 36), podobno velja tudi za druge somatizme oziroma druge lekseme. Iz istega razloga frazedom vedno ne navajam knjižnih ustreznih, pač pa – zaradi lažjega razumevanja glasovno precej kompliciranega govora – samo glasovno poknjžene variante narečnih frazemov.

⁹ Šentruperski krajevni govor je govor vzhodnodolenjskega podnarečja dolenskega narečja in ga govori približno 2000 prebivalcev iz prek 20 vasi in zaselkov, posejanih v eni od razširjenih kotlin doline rečice Mirne in po gričevju ob njenem pritoku potoka Bistrice; to je moj narečni govor. Njegovo glasoslovje, naglas in oblikoslovje so bili po letu 1990 večkrat predmet obravnav v strokovni literaturi, od leta 2007 pa v posamičnih segmentih tudi njegova frazeologija. Večina frazemov je bila zapisana v letu 2004, ko sem začela s sistematičnim zbiranjem frazemov najprej v svojem govoru. Glavna informatorica je bila moja mama Slavka Kovač (1940–2015). Osnova za zbiranje je bilo ponazarjalno (ekspresivno) gradivo iz SSKJ in *Hrvatski frazeološki rječnik* (2003) Antice Menac, Željke Fink-Arsovske, Radomirja Venturina; SSF – *Slovarja slovenskih frazemov* (2011) Janeza Kebra takrat še ni bilo.

¹⁰ Z drugega zornega kota je frazeme s sestavino *roka* v slovenskem knjižnem jeziku obdelala Erika Kržišnik (Kržišnik 1990); zanimalo jo je razmerje pomena sestavin frazema do celovitega pomena frazema.

1 Oko v osnovnem pomenu – parni organ za vid

- 1.1 oko kot del obraza oz. telesa
 - 1.1.1 oko kot celota
 - 1.1.2 oko po svojih specifičnih gibih
- 1.2 oko kot čutilo za vid (oko = vid)
- 1.3 oko glede na svojo dejavnost (oko = pogled)

2 Oko v prenesenem (simboličnem, metaforičnem) pomenu

- 2.1 oko glede na sposobnost odražanja dojemanja človekovega notranjega sveta
 - 2.1.1 oko glede na sposobnost odražanja čustev, razpoloženja
 - 2.1.2 oko glede na sposobnost odražanja lastnosti, značaja
 - 2.1.3 oko glede na sposobnost odražanja dojemanja, razumevanja
 - 2.1.4 oko glede na sposobnost odražanja neprijetnega občutka zaradi videza česa
- 2.2 oko glede na opravljanje zanj neobičajnih dejavnosti
 - 2.2.1 oko glede na sposobnost opravljanja pozornosti, nadzora
 - 2.2.2 oko glede na sposobnost izražanja bližine
 - 2.2.3 oko glede na sposobnost izražanja budnosti, življenja
 - 2.2.4 oko glede na sposobnost izražanja izpostavljenosti
 - 2.2.5 oko glede na sposobnost priklica neke (neprisotne) pojavnosti

[3 Oko kot oseba, ki opazuje, gleda (sinekdoha: menjava dela s celoto ali *pars pro toto*)]¹¹

[4 Stvar, podobna očesu (v šentruperskem govoru ni primerov)]

Na ta način je izpeljan poskus indukcije posameznih pomenov leksema *oko*, *oči* v frazemih šentruperskega govora¹² na nekaj osnovnih pomenskih polj (pomenskih kategorij) in postavljeni skupni pomenski imenovalci za vsakega od teh polj; lahko bi rekli, da je izpeljan poskus sintetičnega semantičnega kategoriziranja. Preden ta polja nekoliko podrobneje opišem in vanje uvrstim vseh 69 frazemov (oziroma 66 frazemov in 3 pregovore), bi veljalo omeniti še prve rezultate analize s stališča pomenov frazemov kot celote.¹³ Pomen leksema *oko*, *oči* se v šentruperskem govoru najpogosteje realizira na treh osnovnih stopnjah frazeološkega procesa:¹⁴

¹¹ V šentruperskem govoru se ta pomen kaže samo v pregovoru (62) **Vsake oči imajo svojega malarja** 'vsakdo ima drugačna lepota merila, drugačen okus'; *oči* so sinekdoha tipa zamenjava dela s celoto (*pars pro toto*): vsake oči = vsak človek, vsakdo (Vidovič Muha 2000: 135).

¹² Prav gotovo pa v veliki meri to velja tudi za slovenski knjižni jezik.

¹³ Analiza ni izpeljana dokončno, kljub temu pa se nam zdi vredno opozoriti vsaj na osnovne ugotovitve.

¹⁴ Iz zgornjega razloga so za vsako od stopenj navedeni le osnovni zgledi. Pri tem moramo opozoriti še na to, da so natančni kriteriji za razvrščanje včasih težko določljivi oziroma da nekateri frazemi lahko zadoščajo delnim kriterijem dveh stopenj; posebej izrazito je to pri večpomenskih frazemih.

1) na stopnji konkretnega pomena; ta je možen sam po sebi (pomen vsote posameznih pomenov leksemov je enak pomenu besedne zveze, ko ta ni frazem), ima pa še dodatni pomen, nastal v frazeološkem procesu, npr. v frazemu (60) **videti na svoje/lastne oči** 'biti priča čemu, biti zraven';

2) na stopnji pridobljenega vzporednega figurativnega pomena, izhajajočega iz konkretnega, npr. v frazemu (44) **odpreti oči komu** 'omogočiti, pomagati komu, da zagleda, spozna stvar, kakršna dejansko je'; gre za figurativno rabo z močno naslonitvijo na prvotno konkretno izhodišče, pri tem pa je figurativni pomen v jeziku leksikaliziran že do te mere, da vzbudi asociacijo s prenesenim pomenom kot osnovnim;

3) na stopnji prenesenega pomena, temelječega na leksično neizraženi primerjavi (kod da bi, da bi), npr. v frazemu (4) **bosti v oči** 'ne biti všeč komu kaj, ne pristajati komu kaj /ker je preveč opazno, kričiče/'.

II Pomenske kategorije leksema *oko*, *oči* v frazemih s to sestavino v šentruperskem govoru

1 Oko v osnovnem pomenu – parni organ za vid¹⁵

1.1 Oko kot del obraza oziroma telesa

1.1.1 Oko kot celota

Sem se uvrščajo štirje primerjalni frazemi in se nanašajo na videz oči: 1) na njihovo barvo¹⁶ – (13) **imeti oči kot maček** 'imeti svetle oči' in (14) **imeti oči kot oglje** 'imeti črne, zelo temne oči', ter 2) na velikost – (15) **imeti oči kot sova** 'imeti velike oči' in (1) **biti koga same oči** v svojem 1. pomenu 'imeti velike oči' in posledično tudi v prenesenem 2. pomenu 'biti zelo shujšan /in zato ustvarjati videz velikih oči/'.

Pogojno bi sem uvrstili lahko tudi dva pregovora:¹⁷ (61) **Vrana vrani ni še nikoli izkljuvala oči** 'tisti, ki so (navadno v nepoštenih zadevah) enakega mišljenja, prepričanja, drug drugemu ne nasprotujejo, ne škodujejo', rekli bi lahko: mu ne uničijo tako življenjsko pomembnega organa, kot so oči, ali še bolj naravnost: podobni se med sabo ne onemogočajo¹⁸ in (56) **Strah ima velike oči** 'če se kdo česa

¹⁵ Številke v oklepaju se nanašajo na zaporedno številko frazema v pridanem gradivu. Podčrtane so besede, pod katerimi bi se frazem nahajal v frazeološkem slovarju.

¹⁶ Obarvana je pravzaprav samo šarenica, torej sestavni del očesnega zrkla, vendar dojemamo njeno barvo kot barvo oči v celoti; zato sta primera uvrščena pod ta razdelek.

¹⁷ Pregovori so del širše frazeologije in jih zaradi popolnosti gradivske zbirke navajam in zato poskušam razvrstiti v pomenske kategorije.

¹⁸ Blizu temu pomenu bi bil tudi šentruperski pregovor: **Iste sorte ptiči skup(aj) letajo**.

boji, se mu zdi to še nevarnejše, kot je v resnici', kar pomeni, da strah občutek nevarnosti/ogroženosti stopnjuje, velike oči pa so tu metafora za opazovano stvar¹⁹ in pomeni 'videti nekaj večje in nevarnejše, kot je to v resnici'²⁰.

1.1.2 Oko po svojih specifičnih gibih

Oko je organ, ki ima sposobnost gibanja (npr. obračanja), skupaj s pomožnimi deli, tj. vekami, trepalnicami in solznimi žlezami, pa tudi sposobnost zapiranja/odpiranja in solzenja. Edini frazem, ki izraža gibanje očesa oziroma njegovih delov (v tem primeru vek) in ne označuje prenesenega pomena tega dejanja, je okrnjeni primerjalni frazem (27) hitro]²¹ **kot bi z očmi trenil** 'zelo hitro'. Sem bi lahko uvrstili tudi frazem (35) **najti (narediti) kaj** [četudi bi imel] **z zavezanimi (zaprtimi) očmi** 'z lahkoto najti (narediti) kaj /zaradi dobrega poznavanja, znanja tega/', čeprav se v njem odraža tudi pomen 2.3.

1.2 Oko kot čutilo za vid (oko = vid)

Oko je organ, čutilo za vid, kar pomeni, da je njegova osnovna funkcija zaznavati svetlobo/temo in barve, s tem pa predmetni in pojavni svet v manjši ali večji oddaljenosti. Človek (žival) z očmi, ki to funkcijo dobro opravljajo, ima dober vid – ta pa je lahko boljše ali slabše razvit glede na posebne pogoje. Frazem (12) **imeti mačje oči** 'dobro videti ponoči' izraža posebno sposobnost človeka, lastno ponavadi mačkam. Frazemom (10) **imeti dobro oko** 'hitro opaziti kaj', (18) **imeti oči spred in zad** 'vse videti, opaziti', (20) **imeti povsod oči** 'vse videti, opaziti', pa tudi (55) **s prostimi očmi** 'brez očal, pomagal' lahko pripišemo pomen 'imeti dober ali celo odličen vid /in to sposobnost izkoristiti/', pri frazemu (19) **imeti oči za kaj** 'hitro opaziti, najti kaj' pa je ta sposobnost ožje določena, morda celo omejena (npr. imeti oči za gobe, ne pa npr. za regrat). Frazem (33) **na oko** 'brez metra, pripomočkov; približno' lahko izraža sposobnost nekoga, da oceni/odmeri kaj brez pripomočkov, lahko pa (hkrati) opozarja tudi na približnost ugotovljene količine. Prav tako frazem (38) **ne imeti oči na riti** 'ne moči videti nazaj /tako se reče, če pri gibanju nazaj koga npr. pohodiš, porineš ipd./' z navedbo nemožnega mesta za oči poudari nezmožnost opazovanja položaja in smeri, ki sta očem skrita.

¹⁹ Opazovana stvar bi bila lahko posebna pomenska kategorija, a imajo *oči* tak pomen samo v tem pregovoru in v nobenem od frazemov.

²⁰ Dejansko pa se ob strahu razširijo tako zenice kot veke, kar vzbuja videz večjih oči (gl. 1.1.1 2).

²¹ Oglati oklepaj označuje leksično neizraženo sestavino, druge vrste oklepajev so razložene pred gradivom.

1.3 Oko glede na dejavnost (oko = pogled)

Sposobnost videnja predmetnega in pojavnega sveta je odvisna tudi od njegove oddaljenosti. Frazem (5) **dokjer (ti) oči nesejo** 'kolikor daleč se vidi, do kamor ti seže pogled' običajno izraža veliko količino vidnega, frazem (47) **pasti z oči kdo komu** star. 'izgubiti koga z vida' pa odhod neke osebe iz vidnega polja opazovalca oziroma njegovo veliko oddaljitev ali pa samo npr. izgubo v množici, ki je še v njegovem vidnem polju.

Dolžina pogleda ima poleg prostorske tudi časovno dimenzijo; v dolžini trajanja pogleda se ponavadi izraža všečnost opazovanega oziroma zanimanje za to, kar vidimo v frazemih (36) **napasti si oči** 'nagledati se česa, dolgo kaj všečnega gledati' in (37) **ne odmakniti/odtrgati oči od koga** 'dolgo in nepretrgoma gledati koga'. Isto izraža tudi nenadna intenzivnost pogleda v frazemu (46) **pasti v oči komu kdo, kaj** 'pritegniti pozornost kdo, kaj, biti všeč komu kdo, kaj', ali njegovo ponavljanje v frazemu (30) **metati oči po puncah** 'opazovati, zanimati se za dekleta'.

Z omejitvijo pogleda samo na eno oko ni nujno, da se zmanjša intenzivnost gledanja za opazovalca, ampak se ta dejavnost lahko drugim prikrije: (49) **postrani gledati, samo z enim očē(so)m** 'gledati, ogledovati si koga, kaj skrivaj, da drugi ne opazijo'. Oči so venomer prejemnik močnih zunanjih dražljajev, s katerimi se intenzivnost njihovega delovanja – pogleda lahko močno stopnjuje in vzpodbudi želje še po drugih dejavnostih,²² npr. ob pogledu na (dobro ali lepo pripravljeno) hrano željo, da bi jedel. To izražata frazema (69) **že z očmi požirati** 'poželjivo gledati kakšno hrano' in (2) **biti lačne koga samo oči** 'hoteti se komu jesti /ker vidi hrano, v resnici pa ne biti lačen/', pri čemer je iz drugega frazema razvidno, da je pogled vzbudil le lažno občutje lakote.

2 Oko v prenesenem (simboličnem, metaforičnem) pomenu

Razumljivo, da se skoraj v dveh tretjinah frazemov osnovna sestavina *oko, oči* pojavlja v prenesenem pomenu. Prav tako je pričakovano, da se bodo v njih odražali vsaj nekateri od pomenov, ki izhajajo iz simboličnih pomenov leksema *oko* v različnih verah in kulturah.

Bolj presenetljivo pa je dejstvo, da so prav v teh pomenih čutila za vid pripisujejo raznovrstne sposobnosti, za katere nimamo posebnega organa (-ih -ov) oziroma čutila, ker so ta določena samo za zaznavanje fizičnih dražljajev. Kljub temu pa tudi oko ni čutilo za zaznavanje nefizičnih dražljajev, ampak organ, v katerem se ti dražljaji odražajo – vendar ne toliko »lastniku« tega organa kot opazovalcu. To velja za frazeme, uvrščene v prvo podpolje; z njimi lahko potrdimo rek, da so oči

²² Sestavina *oko* oziroma mn. oblika *oči* se nahaja tudi v frazemu (48) **poslušati z očmi in ušesi** 'zelo pozorno in z zanimanjem poslušati', vendar se ne nanaša na dejavnost gledanja, pač pa samo stopnjuje dejavnost poslušanja, zato ni uvrščen nikamor.

»ogledalo duše«, a z dodatkom, da so tudi »ogledalo razuma« v smislu najširšega dojemanja sveta in življenja. Obenem nas ti frazemi opozarjajo na pomen, ki ga imajo oči v poteku neverbalne komunikacije. Očem pa je v frazemih pripisanih še nekaj sposobnosti, ki pa so sicer pomensko bližje osnovni funkciji gledanja, vide-nja oziroma so njena nadgradnja; ti frazemi so zbrani v drugem podpolju.

2.1 Oko glede na sposobnost odražanja dojemanja človekovega notranjega sveta

Tu se je umestno vprašati, zakaj imajo to sposobnost prav oči. Tudi bogata simbolika oči v različnih jezikih in kulturah ima verjetno vzrok čisto empiričen, in sicer v širjenju oziroma krčenju zenice, na kar poleg količine svetlobe vplivajo tudi čustva in razpoloženje: načeloma se pri pozitivnih čustvih in razpoloženjih ob enaki prisotnosti svetlobe zenica širi, pri negativnih pa krči. Če se drugih vrst govornice telesa, vključno z načinom pogleda, lahko naučimo, pa na širjenje in krčenje zenice zavestno ne moremo vplivati – z očmi torej ne moremo lagati (povzeto po Pease 1986: 112–113).

2.1.1 Oko glede na sposobnost odražanje čustev, razpoloženja

Iz načina, kako kdo pogleda, kakšna sta položaj in dejavnost oči ter pomožnih struktur, je mogoče opazovalcu razbrati čustva in razpoloženja. Pri čustvih se v očeh lahko izraža jeza, npr. v frazemu (53) **prešiniti z očmi koga** 'ostro, jezno pogledati' in enako v okrnjenem frazemu (24) [biti jezen, da bi] **izkrpati [-l] oči komu** 'zelo se jeziti na koga', ali sovrašstvo (51) [sovražiti koga, da bi] **požreti [-rl] z očmi koga** 'ne marati, sovražiti koga'. Jeza ali celo gnev se izraža v frazemu (39) **ne se prikazati pred oči komu** 'ne hoditi blizu komu', ko nekdo drugi osebi prepove pojavljati se v njegovi prostorski bližini; če si tega ne upa oseba sama, je ponavadi kriv občutek strahu ali sramu. V očeh se zlahka prepoznata tudi začudenje in presenečenje, npr. (8) **gledati z izbuljenimi očmi** 'začudeno gledati', (23) **izbuljiti oči** 'biti presenečen', kakor tudi naklonjenost komu, npr. (54) **pustiti oči na kom, čem** 's (pre)velikim zanimanjem, pretirano gledati koga, kaj', (59) **upirati oči v koga** 'rad gledati koga'. V očeh se odražata tudi neprizadetost oziroma nezainteresiranost, npr. v frazemu (41) **ne treniti z očmi** 'ostati popolnoma neprizadet, nezainteresiran', pa tudi nezadovoljstvo (68) **zavijati z očmi** 'krožiti z očmi v znak nezadovoljstva'.

2.1.2 Oko glede na sposobnost odražanja lastnosti, značaja

Po videzu oči se da sklepati na nekatere značajske lastnosti, npr. 1) na radovednost, zainteresiranost, neprestano čuječnost v frazemih (1) 3. **biti koga same oči** 3. 'biti zelo radoveden, z zanimanjem gledati, opazovati kaj', (25) **kar oči izbuljiti**

‘zelo z zanimanjem gledati’ in (16) **imeti oči kot zajec** ‘biti na preži, vedno opazovati, biti na vse pozoren’ (oči imajo v tem frazemu lahko tudi pomen 2.2.1), pa tudi 2) na zlobo, škodoželjnost (11) **imeti hude oči** ‘biti hudoben, škodoželjen’.²³

Po načinu reagiranja se prepoznata poštenost in odkritost, npr. v frazemih (32) **moči vsakemu pogledati v oči** ‘biti pošten, imeti čisto vest, ne se imeti česa bati’ in (50) **povedati komu iz oči v oči** star.; ‘povedati naravnost, odkrito’, kakor tudi neodkritost, namerno zavajanje, npr. v frazemu (31) **metati pesek v oči** ‘zavajati, lagati, prikrivati resnico’.

2.1.3 Oko glede na sposobnost odražanja dojetanja, razumevanja (tj. slisnega in vidnega zaznavanja)

V najširšem smislu se ta pomen odraža v frazemu (52) **prebrati iz oči komu kaj** ‘ugotoviti, kaj kdo misli, čuti /z opazovanjem njegovih oči/'. Zaprtost ali zakritost oči simbolično izražata nesposobnost videnja in posledično dojetanja, spoznanja; tako stanje pa je lahko povzročeno namerno, npr. v frazemu (65) **zatisniti si oči** ‘ne hoteti spoznati resnice’ (9) ali je pasivno, npr. **imeti dilco pred očmi** nov. ‘ne (hoteti/moči) opaziti, kar bi moral, oz. spregledati, da kdo koga vara, goljufa’; nedojetanje, nerazumevanje se lahko odpravi samo po sebi, npr. (45) **odpreti se oči komu** ‘spregledati, spoznati resnico’, ali pa mora kdo posredovati, npr. (44) **odpreti oči komu** ‘omogočiti, pomagati komu, da zagleda, spozna stvar, kakršna dejansko je’. Podobno vlogo kot zaprtost ali zakritost ima tudi nekakšna odsotnost oči, izražena v frazemu (26) **kje imeti oči kdo** ‘ne opaziti, spregledati negativne lastnosti koga ali česa’. Frazem (6) **pogledati resnici v oči** ‘sprijazniti se z resnico’ lahko uvrstimo tudi k 2.2.2, saj poleg sposobnosti dojetanja in razumevanja resnice to odraža simbolično tudi s prostorsko bližino, tj. z neposrednim stikom s personificirano resnico.

2.1.4 Oko glede na sposobnost odražanja neprijetnega občutka zaradi videza česa

Oči so zelo občutljiv organ, bolečino pa jim poleg fizičnih dražljajev lahko povzročajo tudi estetski – to se izraža v frazemih (4) **bosti v oči** ‘ne biti všeč komu kaj, ne pristajati komu kaj /ker je preveč opazno, kričeče/’ in (57) **trgati oči kaj komu** ‘(neprijetno) kaj izstopati po videzu /zaradi močnih, pisanih barv/’.

²³ V (dolenjskem) vaškem okolju so se bali zlasti žensk s hudim pogledom; niso jim hoteli pokazati npr. mladih prašičkov, ker ti potem naj ne bi rasli in se dobro redili.

2.2 Oko glede na opravljanje zanj neobičajnih dejavnosti

2.2.1 Oko glede na sposobnost opravljanja pozornosti, nadzora

Metaforičen pomen je leksem *oko*, *oči* v sledečih frazemih dobil zaradi stopnjevanja oziroma pretvorbe svoje primarne dejavnosti gledanja in opazovanja v izražanje pozornosti in nadzora. Izražanje pozornosti, ki je pravzaprav osebi/stvari naklonjen nadzor, vidimo v dveh po pomenu skoraj enakih primerjalnih frazemih, in sicer (29) **merkati na kaj ko na svoje oči** 'zelo paziti kaj, koga' in (28) **merkati kaj, koga ko punčico v očeh** 'zelo paziti kaj, koga', pri čemer je z drugim frazemu izražena še večja intenzivnost naklonjenosti. Naklonjenost je zaznati tudi pri drugem pomenu frazemov (22) **imeti skozi na očeh kaj, koga** 1. 'opazovati, se zanimati, nadzirati koga' in 2. 'paziti na koga'; (40) **ne spustiti izpred oči koga** 1. 'ves čas nadzorovati koga'; 2. 'paziti na koga', pri prvem pomenu pa gre za nevtralnno ali celo negativno nadzorovanost. V obeh frazemih (22 in 40) je opazen tudi pomen leksema *oko* glede na sposobnost izražanja (prostorske) bližine (2.2.2), kar pa je že samo po sebi vključeno v pomen nadzorovanja. Zavestno omiljen, spregledan nadzor je viden v frazemu (63) **zamižati na eno oko** 'namenoma kaj prezreti'.

2.2.2 Oko glede na sposobnost izražanja bližine (prostorske in časovne)

Omenili smo že, da je sposobnost vida prostorsko omejena in tako je lahko leksem *oko* dobil pomen izražanja prostorske, v prenesenem pomenu pa tudi časovne bližine. V frazemu (34) **na štiri oči** 'na samem, brez prič /brez prisotnosti ali posredovanja koga tretjega/' je prostorska bližina z omejenostjo števila oči (= dve osebi) pridobila še pomen intimnosti, v frazemih (60) **videti na svoje (lastne) oči** 'biti priča čemu, biti zraven' in (67) **zatisniti oči komu** 'biti zraven ob smrti koga /in mu zapreti oči/' je poleg prostorske bližine pomembna tudi časovna, medtem ko se v frazemu (7) **gledati smrti v oči** 'biti tik pred smrtjo' zaradi pojma smrt, čeprav perzonificiranega, ta omeji samo na časovno bližino.

2.2.3 Oko glede na sposobnost izražanja budnosti, življenja

Spimo ponavadi z zaprtimi očmi, zato odprte oči simbolizirajo budnost, zaprte pa spanje – slednje v prenesenem pomenu tudi smrt. Nezmožnost zapreti/zatisniti oči, seveda v prenesenem pomenu, v frazemih (42) **ne zatisniti očesa** 'ne (za)spati' in (58) **tudi malo ne zapreti oči** 'nič (za)spati' pomeni ostati buden, nehoteno zapiranje oči v frazemu (43) **oči lezejo komu skup(aj)** 'postajati zelo zaspan' pa zaspanost, potrebo po spanju. Smrt je v evfemističnem smislu večno spanje, vanj pa stopiš z zaprtimi/zatisnjenimi očmi, kot izražata frazema (64) **zapreti (zatisniti) oči za zmeraj** 'umreti' in (66) **zatisniti oči** star. 'umreti'.

2.2.4 Oko glede na sposobnost izražanja izpostavljenosti

Prostor, ki ga doseže mnogo pogledov oziroma je na kakršen koli način dobro viden, je izpostavljen. V veliko situacijah ima človek možnost, da tak prostor izbere, se izpostavi, ali pa se mu izogne in se tako bolj prikrije. To se lahko izrazi s frazemom (3) **biti (ne biti) na očeh** 'biti (ne biti) v ospredju, dobro viden'.

2.2.5 Oko glede na sposobnost priklica neke (neprisotne) pojavnosti

Kako pojavnost, zaznana z vidom (in drugimi čutili), si lahko v katerem koli času in prostoru prikličemo v spomin in imamo občutek, da jo spet gledamo, torej imamo pred očmi; in prav to izraža frazem (21) **imeti pred očmi koga, kaj** 'dobro se spominjati koga, česa, dobro si predstavljati koga, kaj'.

III Zaključek

V bogatem naboru somatičnih frazemov (67 + 3 pregovori) s sestavino *oko, oči* v vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru se je pokazalo presenetljivo veliko število bolj ali manj sorodnih pomenov tega leksema, zato jih je kazalo sistemizirati. Z določitvijo osnovnih pomenskih polj s podpolji je morda uspel poskus sintetičnega semantičnega kategoriziranja leksema *oko, oči*, ki bistveno dopolnjuje za slovenski jezik do sedaj najtemeljitejšo pomensko razlago tega leksema v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*. Deloma pogojena z naravo gradiva, frazemi, je dopolnitev največja v pomenskem polju, kjer ima leksem *oko, oči* prenesen (simboličen, metaforičen, figurativen) pomen: iz devetih pomenov v dveh podpoljih razberemo, koliko različnih sposobnosti se pravzaprav pripisuje organu, katerega osnovna funkcija je čutilo za vid, in kako pomembno vlogo ima tudi v poteku neverbalne komunikacije.

Primerjava pojavnosti šentruperskih frazemov s sestavino *oko* s pojavnostjo v relevantnih slovaropisnih delih za frazeme, tj. SSF in SSKJ, je ponovno potrdila dejstvo, da je v SSKJ za to sestavino več frazeološkega gradiva, kot ga vsebuje SSF, in sicer je v SSKJ prisotnih 36, v SSF pa 19 frazemov (in pregovorov) od 70 šentruperskih. To hkrati pove, da je slovenska frazeologija veliko bogatejša, kot jo izkazujeta ti deli knjižnega jezika, saj ima šentruperski govor (vsaj še) 29 v njiju ne vsebovanih frazemov.

Literatura

- Chevalier, Jean in Gheerbrant, Alain, 1995: *Slovar simbolov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Guilbert, Louis idr., 1976: *Grand Larousse de la langue française en sept volumes*. Tome cinquième, O-PSI. Pariz: Librairie Larousse.
- Kržišnik - Kolšek, Erika, 1990: Sestavina *roka* v frazeologemih slovenskega knjižnega jezika. Pretnar, Tone in Počaj-Rus, Darinka (ur.): *XXVI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 141–154.

Menac, Antica, Fink-Arsovski, Željka in Venturin, Radomir, 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Pease, Allan, 1986: *Govorica telesa*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Smole, Vera, 2007: Pomen leksema oko kot sestavine frazemov v slovenskem vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 50. Novi Sad: Matica srpska. [853]–862.

Snoj, Marko, 2003: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.

SSF = Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*: www.fran.si. (Dostop 30. 5. 2023.)

SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika: druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*: www.fran.si. (Dostop 30. 5. 2023.)

Vidovič Muha, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Gradivo:²⁴

1. Vzorec navajanja gradiva:

(Številka frazema) **Narečni frazem v poknjženi²⁵ obliki²⁶ • vzhod.-dol. šentruperski frazem²⁷**

razlaga frazema

narečni besedilni zgled – narečni besedilni zgled v fonetično poknjženi obliki (knjižna ustreznica ali razlaga narečnega leksema je v oklepaju)

2. Okrajšave:

Rabita se dve okrajšavi za časovna kvalifikatorja²⁸ star. = starejše in nov. = novejše in ena za preg. = pregovor.

3. Oklepaji in druga znamenja:

() označuje med sabo zamenljive dele frazema

< > označuje fakultativne dele frazema

// označuje dodatno razlago frazema

/ (stično) označuje fonetično ali morfološko varianto leksema

²⁴ Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

²⁵ Poknjžena oblika pomeni, da je frazem tvorjen po pravilih knjižnega jezika (fonetičnih, morfoloških in skladijskih), ni pa nujno, da se s knjižnim frazemom v teh lastnostih in v pomenu ujema.

²⁶ V frazemu so podčrtane tiste besede, ki bi bile v frazeološkem slovarju geselske (iztočnice).

²⁷ V pokončnem tisku so pregovori (nepravi frazemi).

²⁸ Frazem je bil dodan prvotni zbirki. Večina frazemov je bila zapisana v letu 2004, ko sem začela s sistematičnim zbiranjem v svojem narečnem govoru. Glavna informatorka je bila moja mama Slavka Kovač (1940–2015).

- ~ označuje približen pomen ali sestavino frazema v SSF ali SSKJ²
 [] označuje nevsebnost knjižnega pomena frazema v šentruperskem govoru ali SSKJ²

4. Vsebnost šentruperskega frazema v SSF in SSKJ:

- SSF–, SSKJ²– frazem ni vsebovan
 SSF~, SSKJ²~ frazem vsebuje sestavino, ki je leksično drugačna, pomensko pa bolj ali manj prekrivna, neprekrivni pomen je označen s p-; sledi izpis frazema in pomena
 SSF+, SSKJ²+ frazem je vsebovan in pomensko prekriven vsaj v enem pomenu

(1) **biti koga same oči • bêt kiêrga sà:mjê ačj:**

1. imeti velike oči, 2. biti zelo shujšan /in zato ustvarjati videz velikih oči/, 3. biti zelo radoveden, z zanimanjem gledati, opazovati kaj

1. Tà:ga sa pa sà:mjê ačj:. – Tega so pa same oči. 2. Ka nêč na jâ:š, sê sa tje že sà:me ačj:!. – Kaj nič ne ješ, saj so te že same oči! 3. Puglêj ga, sê sa ga sà:mjê ačj:!. – Poglej ga, saj so ga same oči!

SSF–, SSKJ²; 1. p-; 2. ekspr. ko so prišli iz taborišč, so jih bile same oči *bili so zelo suhi, shujšani*; 3. ekspr. pred izložbo so ga bile same oči *zelo jo je gledal*

(2) **biti lačne koga samo oči • bêt kiêrga samù ačj: lá:čne**

hoteti se komu jesti /ker vidi hrano, v resnici pa ne biti lačen/

Sa ga blè samù ačj: lá:čne. – So ga bile samo oči lačne.

SSF–, SSKJ² ekspr. samo oči so lačne *ko človek vidi jed, si je zaželi, čeprav ne čuti potrebe po njej*

(3) **biti (ne biti) na očeh • bêt (njè bêt) na ačjêx**

biti (ne biti) v ospredju, dobro viden

Nuóčëm bêt na ačjêx, se-m rà:j buol ažà:t usêdù. – Nočem biti na očeh, se bom raje bolj odzadaj 'zadaj' usedel.

SSF–, SSKJ² ekspr. to je preveč na očeh *vzbuja preveč pozornosti*

(4) **bosti v oči • u ačj: buòst**

ne biti všeč komu kaj, ne pristajati komu kaj /ker je preveč opazno, kričeče/

Tà: fà:rba pa takù u ačj: buà:dje. – Ta farba 'barva' pa tako v oči bode.

SSF **bòsti v oči** nevtr.; mn., navadno 3. os. ed. **bode** [1. *motiti koga, vzbujati zavist*]; 2. *biti zelo opazen*, SSKJ² rumena barva bije, bode v oči *neprijetno učinkuje*

(4a)²⁹ **črno se delati pred očmi komu • čèrnjù: se dá:lat prad ačmj: kiêrmu/kuòm**

zaradi slabosti, bolezni videti pred očmi črne lise, ploskve

Žjê cà:u dà:n sê mi dá:la čèrnjù: prad ačmj:, na vâ:m, kua bu tû:. – Že cel dan se mi dela črno pred očmi, ne vem, kaj bo to (kaj to pomeni).

SSF–, SSKJ črno se mi dela pred očmi *zaradi slabosti, bolezni se mi zdi, da vidim pred očmi črne lise, ploskve*

²⁹ Frazem je bil dodan prvotnemu gradivu.

(5) **dokjer <ti> oči nesejo** • *dakjɛr <ti> ačj: njá:seje*

kolikor daleč se vidi

Dakjɛr ti ačj: njá:seje, je sá:m pù:le. – Dokjer ‘do kamor’ ti oči nesejo, je samo polje.

SSF–, SSKJ² ekspr. kamor oči nesejo, sežejo, so sama polja vsenaokrog(6) **pogledati**³⁰ **resnici v oči** • *rəsnj:c ɥ ačj: gliédət*

sprijazniti se z resnico

Puglèj rəsnj:c ɥ-ačj:, pa-ɥš vj:du, de-j takù:.. – Poglej resnici v oči, pa boš videl, da je [res] tako.

SSF+, SSKJ²+(7) **gledati smrti v oči** • *smərt ɥ ačj: gliédət*

biti tik pred smrtjo

Zdèj pa žje smərt u ačj: gliéda. – Zdaj pa že gleda smrti v oči.

SSF+, SSKJ²+(8) **gledati z izbuljenimi očmi** • *z-zbù:lənəm ačmj: gliédət*

začudeno gledati

Ga-j gliédəɥ čj:st z-zbù:lənəm ačmj:.. – Ga je gledal čisto z izbuljenimi, ven izstopajočimi očmi.

SSF–, SSKJ²–(9) **imeti dilco pred očmi** • *mèt dj:lca prad ačmj: nov.*

ne (hoteti) opaziti, kar bi moral; spregledati, da kdo koga vara, goljufa

Dà:c ma skù:s drù:ge, sá:ma pa dj:lca prad ačmj:.. – Dedec ima skozi ‘ves čas’ druge [ženske], sama ‘žena’ pa [ima] dilco ‘desčico’ pred očmi.

SSF–, SSKJ²–(10) **imeti dobro oko** • *duóbar ɥ:č mèt*

hitro opaziti kaj

Tà: ma pa duóbar ɥ:č. – Ta ima pa dober oč ‘dobro oko’.

SSF–, SSKJ²–(11) **imeti hude oči** • *hù:djè ačj: mèt*

biti hudoben, škodoželjen

Je mà:la takù hù:djè ačj:, djè smo se je kar bà:l. – Je imela tako hude oči, da smo se je kar bali.

SSF–, SSKJ²–(12) **imeti mačje oči** • *mà:čje ačj: mèt*

dobro videti ponoči

Nàš á:čje je mù čj:st mà:čje ačj:.. – Naš oče je imel čisto mačje oči.

SSF–, SSKJ²–³⁰ Doprška oblika je bila postavljena kasneje, zato frazem izstopa glede na abecedno ureditev.

(13) imeti oči kot maček • mèt ačj: ku má:čk

imeti svetle oči

Ma tá:ke ačj: ku má:čk. – Ima take oči ko maček.

SSF–, SSKJ²–**(14) imeti oči kot oglje • mèt ačj: ku uógu**

imeti črne, zelo temne oči

Je mǎ:la ačj: ku uógu, dǎrgà:č pa čj:st blò:nt. – Je imela oči ko oglje, drugače [pa je bila] čisto blond.

SSF– [črn kot óglje zelo črn], SSKJ²–**(15) imeti oči kot sova • mèt ačj: ku só:va**

imeti velike oči

Ma ačj: ku só:va. – Ima oči kot sova.

SSF–, SSKJ²–**(16) imeti oči kot zajec • mèt ačj: ku zà:jc**

biti na preži, vedno opazovati, biti na vse pozoren

Naš šǎ:f ma ačj: ku zà:jc, usjè vj:t. – Naš šef ima oči kot zajec, vse vidi.

SSF–, SSKJ²–**(17) imeti oči na pecljih • mèt ačj: na pèclǵ redko, poznajo, ne rabijo**

radovedno, pozorno gledati

SSF+, SSKJ²+**(18) imeti oči spred in zad • mèt ačj: sprǎ:t in zà:t**

vse videti, opaziti

Tà: ma pa mǎndjè sprǎ:t in zà:t ačj:! – Ta ima pa menda oči spred(aj) in zad(aj)!

SSF–, SSKJ²–**(19) imeti oči za kaj • mèt ačj: za kèj**

hitro opaziti, najti kaj

Tà: pa mǎ: ačj: za guóbjè! – Ta pa ima oči za gobe!

SSF–, SSKJ² ekspr. imeti oči za kaj *spodobnost za opazovanje, proučevanje***(20) imeti povsod oči • mèt pausùot ačj:**

vse videti, opaziti

É:n mǎ:je pausùot ačj:, mónje pa tù: na zanj:ma; rà:j sje zà:sje brj:gam. – Eni imajo povsod oči, mene pa to ne zanima; raje se zase brigam 'skrbim'.

SSF–, SSKJ² ekspr. povsod ima oči *vse vidi, opazi***(21) imeti pred očmi koga, kaj • mèt prad ačmǵ: kiérga, kèj**

dobro se spominjati koga, česa; dobro si predstavljati koga, kaj

Á:teta mam šje zmàram prad ačmǵ:. – Ateta imam še zmerom pred očmi. Šje zdèj

mam prad ačm̃:, kukù:-j xj:šje gurà:la. – Še sedaj imam pred očmi, kako je hiša gorela.

SSF–, SSKJ² ekspr. ta dogodek mi je neprestano, živo pred očmi *mislim nanj*

(22) **imeti skozi na očeh koga** • *na ačičex mèt kèj, kièrga*

1. opazovati, se zanimati za kaj, koga, nadzirati koga; 2. paziti na kaj, koga

1. Ga-j mu skù:s na ačičex. – Ga je imel skozi ‘ves čas, vseskozi’ na očeh. 2. Atrá:ka (mlá:k) muòraš má:t skù:s na ačičex. – Otroka (mleko) moraš imeti skozi na očeh.

SSF–, SSKJ² ekspr. neprestano ga ima na očeh *ga opazuje, nadzoruje*

(23) **izbuljiti oči** • *ačj: zbù:lt*

biti presenečen

Je zbù:lu ačj:, ku dje səm mu na vâ:m kugá: puvá:daù. – Je izbuljil oči, kot da sem mu ne vem kaj [novega, strašnega ...] povedal.

SSF–, SSKJ²~ izbuljiti oči od strahu, začudenja; ekspr. ko je to slišal, videl, je kar oči izbuljil *presenečeno se je začudil*

(24) **izkrpati oči komu** • *skórvat ačj: kièrmu*

zelo se jeziti na koga

Nà:rraj bi-j ačj: skòrà:la, tù:k səm jèzna nà:je! – Najraje bi ji izkrpala oči, tako sem jezna nanjo!

SSF–, SSKJ²~ ekspr. oči bi ji izkopala, izpraskala *zelo sem jezna nanjo*

(25) **kar oči izbuljiti** • *kar ačj: zbù:lt*

zelo z zanimanjem gledati

Je kar ačj: zbù:lu, takù jè je glièdaù. – Je kar oči izbuljil, tako jo je gledal.

SSF–, SSKJ²p- ekspr. ko je to slišal, videl, je kar oči izbuljil *presenečeno se je začudil*

(26) **kje imeti oči kdo** • *kjiè mèt ačj: gdù:*

ne opaziti, spregledati negativne lastnosti koga ali česa

Le kjiè s-mu ačj:, dje-s glj:x tùò bá:bùò trà:pasta truòfu! – Le kje si imel oči, da si glih ‘ravno’ to babo trapasto trofil ‘našel’!

SSF–, SSKJ² ekspr. le kje imaš oči *ali nič ne vidiš, čutiš, da tako delaš, ravnaš*

(27) **kot bi z očmi trenil** • *ku-b z ačm̃: trjá:nu*

zelo hitro

Je pəršù, ku-b z ačm̃: trjá:nu. – Je prišel, ko bi z očmi trenil.

SSF~ **kot bi trénil [z očm̃]** ekspr.; primera, 3. os. ed., s pogoji. **bi zelo hitro, naglo**, SSKJ²~ kot bi trenil, je bilo vsega konec *zelo hitro*

(28) **merkati koga kot punčico v očeh** • *mièrkat kèj, kièrga ku pù:nčica ỳ ačičex*

zelo paziti kaj, koga

Ga mièrka ku pù:nčica ỳ ačičex. – Ga merka ‘pazi’ ko punčico ‘zenico’ v očeh.

SSF+, SSKJ²+

(29) **merkati na kaj ko na svoje oči** • *miérkat na kèj, kiérga ku na sujìe ačì:*

zelo paziti kaj, koga

Miérkej na tù:, ku na sujìe ačì:. – Merkaj na to, ko na svoje oči.

SSF–, SSKJ²–

(30) **metati oči po puncah** • *ačì: pu pù:ncax mjá:tat*

opazovati, zanimati se za dekleta

Je šù ačì: pu pù:ncax mjá:tat. – Je šel oči po puncah ‘dekletih’ metat.

SSF~ **vréči okó na kóga/kàj** ekspr.; pren., tudi mn. **oči želeti si, rad imeti koga, kaj**, SSKJ²–

(31) **metati pesek v oči** • *pá:sèk ũ ačì: mjá:tat*

zavajati, lagati, prikrivati resnico

Na mjá:č mi pá:ska ũ-ačì:. – Ne meči mi peska v oči.

SSF+, SSKJ²+

(32) **moči vsakemu pogledati v oči** • *laxkù usà:kmu ũ ačì: pugliédat*

biti pošten, imeti čisto vest, ne se imeti česa bati

Zankrát laxkù šje usà:kmu ũ-ačì: pugliédam. – Zaenkrat lahko še vsakemu v oči pogledam.

SSF–, SSKJ²–

(33) **na oko** • *na ũ:č*

brez metra, pripomočkov

Je kær na ũ:č admiéru. – Je kar na uč ‘na oko’ odmeril.

SSF–, [SSKJ²p- ekspr. na oko ni napačna *po videzu, zunanosti*]; SSKJ²~ pomeriti na oko *po videzu oceniti velikost česa*

(34) **na štiri oči** • *na štíer ačì:*

na samem, brez prič /brez prisotnosti ali posredovanja koga tretjega/

Sta sje zmøný:la na štíer ačì:. – Sta se zmenila ‘dogovorila’ na štiri oči.

SSF+, SSKJ²+

(35) **najti (narediti) kaj z zavezanimi (zaprtimi) očmi** • *ná:jdèt (nardèt) kej z zaviézanəm (zapàrtəm) ačmì:*

z lahkoto najti (narediti) kaj /zaradi dobrega poznavanja, znanja tega/

Sasá:daŭo í:ŭo bi pa z zaviézanəm/zapàrtəm ačmì: nà:jdla, tù:kæt səm bla tàm. – Sosedovo njivo bi pa z zavezanimi/zaprtimi očmi najdla ‘našla’, tolikokrat sem bila tam.

SSF–, SSKJ²–

(36) **napasti si oči** • *ačì: si napàst*

nagledati se česa

Si sje zdej napà:su ačì:, laxkù griéma? – Si se zdaj napasel oči, lahko greva?

SSF–, SSKJ² ekspr. v zvezi z **oči nagledati se**: otroci so si napasli oči nad bleščečimi izložbami

(37) **ne odmakniti (odtrgati) oči od koga** • *nje admá:kənt (attárgat) ač̣j: at kiérga*
nagledati se koga

Na muóra ač̣j: admá:kənt (attárgat) ad nię (nóga). – Ne more odmakniti (odtrgati) oči od nje (njega).

SSF–, SSKJ² ekspr. ni odmaknil pogleda z njega *ni ga prenehal gledati*; ekspr. ni mogel odtrgati oči, pogleda od nje *neprestano jo je gledal*

(38) **ne imeti oči na riti** • *nje mět na rì:t ač̣j:*

ne moči videti nazaj (tako se reče, če pri gibanju nazaj koga npr. pohodiš, porineš ipd.)

Umá:kən sje, jěst nà:mam na rì:t ač̣j:! – Umakni se, jaz nimam na riti oči!

SSF–, SSKJ²–

(39) **ne se prikazati pred oči komu** • *nje se pərká:zat prad ač̣j: kiérmu*

ne hoditi blizu komu /kot grožnja/

Na pərká:š sje mi prad ač̣j:! = Dje tje na vj:dəm vjěč! – Ne prikaži se mi pred oči! = Da te ne vidim več!; Sje mu nà:səm ù:paŋ prad ač̣j: pərká:zat, ṭj:k me-j blu srà:m. – Se mu nisem upal prikazati pred oči, toliko (tako zelo) me je bilo sram.

SSF–, SSKJ²–

(40) **ne spustiti izpred oči koga** • *nje spestèt sprad ač̣j: kiérga*

1. ves čas nadzorovati koga, 2. paziti na koga

Mà:xənga atrá:ka tut anmà:ŋ na smà:š spestèt sprad ač̣j:, prəc kej ušp̣j:lje. – Majhnega otroka tudi (eno)malo ne smeš spustiti izpred oči, prec(ej) kaj ušpilja 'ušpiči'.

SSF–, SSKJ² ekspr. ne izpusti ga iz oči *neprestano ga gleda, nadzoruje*

(41) **ne treniti z očmi** • *nje trjá:nt z ač̣ṃj:*

ostati popolnoma neprizadet, nezainteresiran

Šje z ač̣ṃj: náj trjá:nu, ku səm mu puvá:daŋ, dje mu-j sjá:stra umórla. – Še z očmi ni trenil, ko sem mu povedal, da mu je sestra umrla.

SSF–, SSKJ² ekspr. obsojeni ni niti trenil, ko je slišal obsodbo *ni pokazal nobene prizadetosti, vznemirjenosti*; ekspr. podpisal je, ne da bi trenil (z očesom) *brez obotavljanja, neprizadeto*

(42) **ne zatisniti očesa** • *nje ač̣jəsa zaṭj:sənt*

ne zaspati, spati

Cà:la ṇj:č nà:səm muógl ač̣jəsa zaṭj:sənt, ṭj:k me-j skərbá:ŋ, kugá: ḅuə. – Celo noč nisem mogla zatisniti očesa, toliko 'tako zelo' me je skrbelo, kaj bo.

SSF+, SSKJ²+

(43) **oči lezejo komu skupaj** • *ač̣j: kiérmu lã:zeje sḳj:pej*

postajati zelo zaspan

Griem spà:t, mi žje ač̣j: lã:zeje sḳj:pej. – Grem spat, mi že oči lezejo skupaj.

SSF–, SSKJ² pog. oči mu že lezejo skupaj *postaja zelo zaspan*

(44) odpreti oči komu • atpərt ačj: kiérmu

omogočiti, pomagati komu, da zagleda, spozna stvar, kakršna dejansko je
 Šje kàr mj:səl, djē-ŭ ù:n jiérbaŭ – mu-ŭ muògu é:n ačj: atpərt. – Še kar misli, da bo
 jermal 'dedoval' – mu bo moral en 'nekdo' oči odpreti.
 SSF+, SSKJ²+

(45) odpreti se oči komu • ačj: sje atpərt kiérmu

spregledati, spoznati resnico
 Sa sje mu ačj: atpərlē, ku-j tŭ: šlj:šəŭ. – So se mu odprle oči, ko je to slišal.
 SSF–, SSKJ²–

(46) pasti v oči komu kdo, kaj • u ačj: pàst gdj: kèj kiérmu

pritegniti pozornost, biti všeč
 Mj:-j prəc u ačj: pàŭ. – Mi je precej pa(de)l v oči.
 SSF–, SSKJ² pog. to mi je takoj padlo v oči *udarilo*

(47) pasti z oči kdo komu • z ačj: pàst gdj: kiérmu star.

izgubiti koga z vida
 Mi-j z ačj: pàŭ. – Mi je z oči pa(de)l.
 SSF–, SSKJ² ekspr. drug drugega smo izgubili iz oči *se nismo videli*

(48) poslušati z očmi in ušesi • z ačmj:/ačjēm in z-ušjēsəm pušljú:šjēt

zelo pozorno in z zanimanjem poslušati
 Má:muo smjō z ačmj:/ačjēm in z-ušjēsəm pušljěšá:l, ku-j kej parpudvâ:la. – Mamo
 smo z očmi in ušesi poslušali, ko je kaj pripovedovala.
 SSF+, SSKJ²+

(49) postrani gledati, samo z enim oče(so)m • pustrán gliédāt, samù z é:nəm ŭ:čəm

gledati, ogledovati si koga, kaj skrivaj, da drugi ne opazijo
 Jē je čj:st pustrán gliédaj, samù z é:nəm ŭ:čəm. – Jo je čisto postrani gledal, samo
 z enim oče(so)m.
 SSF–, SSKJ² ekspr. ekspr. poslušal ga je, z enim očesom pa opazoval ljudi *neopa-
 zno; hkrati, obenem*

(50) povedati komu iz oči v oči • z ačj: ŭ ačj: puvá:dat star.

povedati naravnost, odkrito
 Səm mu puvá:daŭ z-ačj: ŭ-ačj:.. – Sem mu povedal iz oči v oči.
 SSF+, SSKJ²+

(51) požreti z očmi koga = utopiti v žlici vode koga • z ačmj: pužàrt kiérga

ne marati, sovražiti koga
 Čjē-b muògu, ga-p z ačmj: pužàru. – Če bi mogel bi ga z očmi požrl.
 SSF–, SSKJ²–

(52) **prebrati iz oči komu kaj** • *prabràt z açì: kièrmu kèj*
 ugotoviti, kaj kdo misli, čuti /z opazovanjem njegovih oči/
 Səm mu z-ačì: prabrà:l, dje ma ná:kej za brà:gam. – Sem mu iz oči prebral, da ima nekaj za bregom.

SSF–, SSKJ²–

(53) **prešiniti z očmi koga** • *z açmì: prašì:nt kièrga*
 ostro, jezno pogledati

Ga-j z açmì: prašì:nu. – Ga je z očmi prešinil.

SSF–, SSKJ²–

(54) **pustiti oči na kom, čem** • *ačì: pèstèt na kùóm³¹*
 s (pre)velikim zanimanjem, zelo gledati *koga, kaj*

Dèj, dje na-uš açì: na já:j pù:stu! – Daj, da ne boš oči na njej pustil!

SSF–, SSKJ²–

(55) **s prostimi očmi** • *s prá:stəm açìem/ačmì:*

brez očal, pomagal

S prá:stəm açìem na vj:dəm vjèč bràt. – S prostimi očmi ne vidim več brati.

SSF–, SSKJ² 8. *ki opravlja svoje delo, dejavnost brez pripomočkov*: risati s prosto roko; s prostim očesom nevidna žival

(56) **Strah ima velike oči.** (preg.) *Strà:x ma vèlì:kje açì:.*

če se kdo česa boji, se mu zdi to še nevarnejše, kot je v resnici

SSF+, SSKJ²+

(57) **trgati oči kaj komu** • *tárgat kièrmu kèj star.*

(neprijetno) kaj izstopati po videzu /zaradi močnih, pisanih barv/

Ma tà:k gvànt, dje ti kar açì: tàrga. – Ima tak gvant 'obleko', da ti kar oči trga.

SSF–, SSKJ²–

(58) **tudi malo ne zapreti oči** • *tut anmà:ù nje açì: zapèrt*

nič (za)spati

Tut anmà:ù ná:səm açì: zapórla, cà:la nù:č. – Tudi malo nisem oči zaprla, celo noč.

SSF–, SSKJ²–

(59) **upirati oči v koga** • *upìerat u kièrga*

rad gledati *koga*

Je takù upìeraù açì: uà:je. – Je tako upiral oči vanjo.

SSF–, SSKJ²–

(60) **videti na svoje (lastne) oči** • *na sujìe (là:stne) açì: vj:dèj*

biti priča, zraven

³¹ Zaimek za živo se rabi tudi za neživo.

Səm na sujię (lâ:stne) ačj: vj:du, de-j krięu. – Sem na svoje/lastne oči videl, da je kra(de)l.

SSF–, SSKJ² ekspr. videl sem ga na (svoje) lastne oči, s svojimi lastnimi očmi *sam, osebno*

(61) **Vrana vrani ni še nikoli skljuvala oči.** (= Iste sorte ptiči skup drže/letajo.)

preg. • Urá:na urá:n nej šje ankuòl ačj: skljú:vala/sklevá:la.

tisti, ki so, navadno v nepoštenih zadevah, enakega mišljenja, prepričanja, drug drugemu ne nasprotujejo, ne škodujejo

Ka pa čęš – urá:na urá:n nej šje ankuòl ačj: skljú:vala/sklevá:la! – Kaj pa hočeš (= moreš) – vrana vrani ni še nikoli oči izkljuvala!

SSF+, SSKJ²+

(62) **Vsake oči imajo svojega malarja** (preg.) • Usà:kje ačj: mà:je suòjga mà:larje. vsakdo ima drugačna lepotna merila, drugačen okus

Šje dá:bar, dje mà:je usà:kje ačj: suòjga mà:larje. – Še dobro, da imajo vsake oči svojega malarja 'slikarja'.

SSF+, SSKJ²+

(63) **zamižati na eno oko** • na-n ù:č zamj:žęt

namenoma kaj prezreti

Səm rà:j na-n ù:č zamj:žęu. – Sem raje na en oč 'na eno oko' zamižal.

SSF+, SSKJ²+

(64) **zapreti (zatisniti) oči za zmeraj** • za zmięrej ačj: zapàrt (zatj:sant)

umreti

Je za zmięrej ačj: zapàru (zatj:snu). – Je za zmeraj oči zaprl (zatisnil).

SSF–, SSKJ²–

(65) **zatiskati si oči** • ačj: si zatj:skat gdj:

ne hoteti spoznati resnice

Si zastuòj ačj: zatj:skaš, takj: jè, pa nęč dęrgà:č – jęt buš muògu. – Si zastonj 'zaman' zatiskaš oči, tako je pa nič drugače – oditi boš mogel 'moral'.

SSF+, SSKJ²–

(66) **zatisniti oči** • ačj: zatj:sant star.

umreti

Lá:ni je ačj: zatj:snu. – Lani je oči zatisnil.

SSF –, SSKJ² ekspr. zaprl, zatisnil je svoje trudne oči *umrl je*

(67) **zatisniti oči komu** • ačj: zatj:sant kięrmu

biti zraven ob smrti koga /in mu zapreti oči/

Dęsiet lâ:t je bių mlà:j, pa sëm mu jęst ačj: zatj:snu. – Deset let je bil mlaj(ši) [od mene], pa sem mu jaz oči zatisnil.

SSF –, SSKJ² ekspr. ko je umiral, sem mu zatisnil oči *pokril oči z vekami*

(68) **zavijati z očmi** • *z ačmì: zaví:jět*

krožiti z očmi v znak nezadovoljstva

Tì: kar zaví:jěj z-ačmì:, buòt vęsieę, dje s-saj tų:k dų:bu! – Ti kar zavijaj z očmi, [a] bodi vesel, da si vsaj toliko dobil!

SSF–, SSKJ²–

(69) **že z očmi požirati** • *že z ačmì: pužięrat*

poželjivo gledati kakšno hrano

Puglèj, tà: pa že z ačmì: pužięra! – Poglej, ta pa že z očmi požira!

SSF –, SSKJ²~p- požirati koga s pogledi *poželjivo ogledovati*

The meaning of the lexeme *eye* as a component of phrases in the eastern lower Carniolan Dialect of Šentrupert

The present study aims to achieve the following objectives regarding dialectal phrasemes containing the component OKO: 1) to contribute to the Slovenian (dialectal) corpus of phraseological material by collecting phrasemes with this component in the eastern lower Carniolan dialect of Šentrupert and compare their occurrence with that in standard language; 2) based on this material, to conduct an attempt at synthetic semantic categorization of the lexeme *eye* with the possibility of applying it to other dialectal variations and to the standard Slovenian language; 3) to identify typical characteristics of the lexeme *eye* in phrasemes with this component in the eastern lower Carniolan dialect of Šentrupert.

Keywords: dialectal phraseology, somatic phrasemes, Lower Carniolan dialect, semantic categorization, eye